

REALIZACJA POLITYKI INKORPORACYJNEJ PRZEZ CARAT w XIX i pierwszych latach XX wieku (na przykładzie Guberni piotrkowskiej)

Inkorporacyjna polityka rosyjska w stosunku do ziem polskich pod zaborem rosyjskim stwierdzono we wszystkich obszarach rozwoju gospodarczego, politycznego, społecznego i kulturalnego. Były dwa znaczące fakty, które przyspieszają proces uprzemysłowienia na zachodnim skraju imperium. Pierwszy z nich odbył się w 1877 roku i został wprowadzony przez cara. Odtąd ceł na towary, które zostały przywiezione do Imperium Rosyjskiego, były wypłacane w złocie. Drugim faktem było uruchomienie rosyjskich kolei, który podłączony z Warszawy do Wiednia.

Podział administracyjny Królestwa Polskiego był jednym z represji dokonywanych przez cara po powstaniu styczniowym. W roku 1867, spowodowało utworzenie nowej guberni z kapitału w Piotrkowie Trybunalskim. Gubernia znajdowała się na zachodnich granic imperium i stała się ważnym obszarem gospodarczym. Przyniósł wiele korzyści dla Imperium Rosyjskiego, na przykład: bezpośrednio zyski z podatków dla carskiego skarbcza państwowego, przysługa dla procesów modernizacji rosyjskiego przemysłu i fakt, że Piotrków Guberni stał się ważnym zapleczem gospodarczym dla rosyjskich rynków.

Polityka włączenia do narodów i grup etnicznych ilustruje stosunek do Żydów w Cesarstwie Rosyjskim. Żydzi w diasporze, którzy nie mają państwowości w tym czasie, były stosunkowo duże i bardzo kreatywne. Odegrały one istotną rolę w procesie tworzenia miast i modernizację technologii produkcji. Jednym z przykładów miejsca, gdzie znaczącą rolę odgrywały te, to miasto słynne z kultu maryjnego - Częstochowa. W drugiej połowie XIX wieku to intensywny rozwój w wielki wkład społeczności żydowskiej. "Europeizacja" było jednym z głównych celów polityki carskiej wobec Żydów. To prowadziło do zniewolenia Żydów. Strategiczne plany polityków w rosyjskim imperium, o którym mowa w procesie asymilacji, które stopniowo odciąć Żydów od kultury i tradycji żydowskiej.

Słowa kluczowe: polityka inkorporacyjna caratu, gubernia piotrkowska.

Російська інкорпораційна політика стосовно польських земель під владою Росії торкалася всіх галузей економічного, політичного, соціального та культурного розвитку. Було два визначні факти, які прискорили процес індустріалізації західних околиць імперії. Перший відбувся у 1877 році і був винесений на розгляд царя. З тих пір мита на товари, імпортовані в Російську імперію, виплачувались у золоті. Другим фактом був початок роботи російських залізниць, які пов'язали Варшаву з Віднем.

Адміністративний поділ Царства Польського був однією із репресій царя після Січневого повстання. У 1867 році це призвело до створення нової губернії зі столицею у Пйотркові Трибунальському. Губернія була розташована на західних кордонах імперії і стала важливою економічною зоною. Це принесло багато прибутку Російській імперії, наприклад, прямі доходи від податків для царського державного казначейства, прихильність до процесів модернізації російської промисловості, і те, що Пйотрківська губернія стала важливим внутрішнім економічним районом для російських ринків.

Політику інкорпорації до народів і етнічних груп демонструє ставлення в Російській імперії до євреїв. Єрейська діаспора, не маючи на той час можливостей державотворення, була відносно великим і дуже творчим співтовариством. Вони зіграли важливу роль в процесі розвитку міст і модернізації технології виробництва. Одним із прикладів міст, де вони грали ці суттєві ролі, було місто, прославлене відданістю Діві Марії – Ченстохова. Однією із головних цілей царської політики по відношенню до євреїв була «європеїзація». Це вело до підпорядкування євреїв. У стратеґічних планах політики Російської імперії покладалися на процес асиміляції, щоб поступово відрізати євреїв від єврейської культури і традиції.

Ключові слова: Російська інкорпораційна політика, Пйотрківська губернія.

The Russian policy of incorporation in relation to the Polish lands under Russian rule was found in all areas of economic, political, social and cultural development. There were two prominent facts which accelerated the process of industrialization on the western edge of the Empire. The first one took place in 1877 and was introduced by the Tsar. From then on duties on goods, which were imported into the Russian Empire, were paid in gold. The second fact was the launch of Russian railways, which connected Warsaw with Vienna.

The administrative division of the Polish Kingdom was one of the repressions made by the Tsar after The January Uprising. In 1867 it resulted in establishment of the new guberniya with the capital in Piotrkow Trybunalski. The guberniya was located on the western borders of the empire and became an important economic area. It brought many profits for the Russian Empire, for instance: the direct profits from taxes for the tsarist state-treasury, the favor to processes of modernization of Russian industry and the fact that the Piotrkow Guberniya became an important economic hinterland for the Russian markets.

The incorporation policy towards nations and ethnic groups was illustrated by the attitude to Jews in Russian Empire. Jews in Diaspora, who did not have statehood at that time, were relatively large and very creative community. They played an important part in the process of creating cities and a modernization of the production technology. One of examples of a place, where they played these significant roles, was a city famous of the Marian devotion - Czestochowa. The "Europeanization" was one of the main aims of the Tsarist policy toward Jews. It was leading to a subjugation of Jews. The strategic plans of the policy makers in Russian Empire referred to the process of assimilation which gradually cut off Jews from the Jewish culture and tradition.

Keywords: Russian policy of incorporation, Piotrkow Guberniya.

Inkorporacja ekonomiczna w Guberni piotrkowskiej

W XIX i pierwszym dziesięcioleciu XX wieku ziemie polskie rozdarte pomiędzy trzech zaborców / Austrię, Prusy, Rosję / zostały poddane procesom inkorporacyjnym, politycznym, ekonomicznym, a i także kulturowym. W drugiej połowie XIX wieku na ziemiach zaboru rosyjskiego możemy w sferze gospodarczej, wyraźnie dostrzec rozwój procesów modernizacyjnych. Ukształtowały się wówczas cztery główne okręgi przemysłowe: staropolski, łódzki, warszawski i sosnowiecko-częstochowski. W roku 1867 utworzona została gubernia Królestwa Polskiego ze stolicą w Piotrkowie Trybunalskim. Powstała ona z części dawnych guberni: warszawskiej, kaliskiej i kieleckiej. „Na obszarze Królestwa Polskiego stanowiła długi lecz wąski pas, ciągnący się od płn.-wschodu ku płd.-zach., między gubernią kaliską od zachodu a radomską i kielecką od wschodu”¹. Wprowadzony wówczas podział administracyjny funkcjonował aż do wkroczenia wojsk niemieckich i austriackich podczas I wojny światowej. Gubernia obejmowała „ujezdy” (powiaty) bardzo uprzemysłowione, między innymi: będziński, częstochowski, noworadomski, łódzki. W tym samym roku /1867/ w którym Car Rosji wprowadził zmiany podziału administracyjnego w Królestwie Polskim utworzono powiat częstochowski. Powstał on z

fragmentów powiatu wieluńskiego i olkuskiego². Zmiany administracyjne dotyczyły także wprowadzenia nowego podziału na gminy. Powiat częstochowski przetrwał okres 1867-1952 w prawie niezmiennym kształcie. Wchodził on w skład guberni piotrkowskiej, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku powiat ten znalazł się w województwie kieleckim.

Gubernia piotrkowska posiadała dogodne warunki do rozwoju przemysłu. Sprzyjały temu: 1) obfitość drewna opałowego i budulcowego z okolicznych lasów, 2) stosunkowa łatwość komunikacji, 3) dostępność zasobów kamienia narzutowego, jako materiału do budowy dróg bitych, domów mieszkalnych i obiektów przemysłowych, 4) występowanie złóż kopalnych: węgla kamiennego, rudy żelaza, cynku, ołowiu itp. 5) stosunkowo tania siła robocza i możliwość przekwalifikowania się pracowników warsztatów rzemieślniczych w robotników fabrycznych /szczególnie zatrudnionych w przemyśle włókienniczym/. 6) zasobne w wodę rzeki.

Od roku 1820 dynamicznie rozwijał się na tym obszarze przemysł. Budowa oraz uruchomienie kolei warszawsko-wiedeńskiej przyspieszyło ten proces. Rozwój przemysłu sprzyjał zintensyfikowaniu produkcji rolnej. Bodźcem w tym przypadku była łatwość zbytu produktów rolnych w licznych, ludnych i zamożnych miastach. Efektem rozwoju przemysłu i rolnictwa był wzrost liczby mieszkańców który z 620 000 w 1866 roku osiągnął liczbę 769 640 mieszkańców w 1872 roku.³

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. Bronisław Chlebowski, magister nauk filologiczno-historycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej, Władysława Walewskiego, obywatela ziemskiego, kandydata nauk dyplomatycznych Uniwersytetu Dorpackiego i według planu Filipa Sullmierskiego oraz z pomocą zgromadzonych przez niego materiałów, Warszawa, Nakładem Władysława Walewskiego, Druk „Wieku” Nowy Świat nr. 61. rok wydania 1887, tom VIII, s. 20.

² Henryk Ogrodniczak, *Zarys historii ziem województwa częstochowskiego*, [w:], „Ziemia Częstochowska”, t. XII, Towarzystwo Popierania Kultury Regionalnej, Częstochowa 1978, s. 71.

³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 202.

Tabela nr 1

**Ludność w Guberni piotrkowskiej
w dniu 1 stycznia 1886**

Ogółem 927 761 osób w tym:		Liczba ludności w powiatach		Liczba mieszkańców w miastach powyżej 10 000	
Mężczyzn Kobiet	451 183 476 578	łódzkim	158 616 osób	Łódź	113 413
		piotrkowskim	144 101 os.	Piotrków	21 167
		będzińskim	127 133 os.	Częstochowa	21 167
		noworadomski	122 699 os.	Tomaszów	16 349
		częstochowski	120 869 os.	Zgierz	14 533
		łaski	101 755 os.	Pabianice	11 894
		brzeziński	86 206 os.	Sosnowiec	12 000
		rawski	66 382 os.	Sielce	12 000
			Zawiercie	10 000	

Tabela nr 2

**Ludność w Guberni piotrkowskiej według
stanów w dniu 1 stycznia 1886**

Ludność w/g stanów	Co stanowiło % ogółu ludności
Szlachta	4 734 0.50 %
Włościanie	663 411 71.50 %
Mieszczanie	254 803 27.47 %
Urzednicy i innych	4 813 0.52 %

Tabela nr 3

**Ludność w Guberni piotrkowskiej według
wyznania w dniu 1 stycznia 1886**

Ludność w/g religii	Co stanowił % ogółu ludności
Katolicy	699 709 75.42 %
Prawosławni	1 495 0.16 %
Protestanci	114 903 12.38 %
Inne wyznania chrześcijańskie	1 277 0.14 %
Żydzi	110 376 11.90 %

Źródło do tabeli nr 1-3: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 205.

W 1890 roku Gubernia piotrkowska liczyła 1 091 217 mieszkańców. Wśród nich katolicy stanowili zdecydowaną większość – 75,1%. Społeczność żydowska liczyła 122 731 osób. Siedem lat później liczba mieszkańców wzrosła do 1 409 044 mieszkańców. Ludność miejska liczyła 510 195 mieszkańców, Żydzi stanowili 15,83% ogólnej liczby mieszkańców miast, a protestanci 9,58%. Według danych na dzień 1 stycznia 1903 roku liczba mieszkańców wzrosła względem poprzednich lat i wynosiła 1 794 713⁴.

Głównym czynnikiem determinującym przyspieszenie rozwoju guberni piotrkowskiej

było wprowadzenie w 1877 roku przez Cara Rosji cła w złocie. Istotnym wskaźnikiem jej rozwoju są także informacje zamieszczone w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* mówiące o zainteresowaniu cudzoziemców działkami. „Majątki sprzedawane bądź z wolnej ręki, bądź na licytacjach Towarzystwa Kredytowego po większej części zakupywane bywają przez cudzoziemców, tak że do dnia 1 stycznia 1886 r w rękach cudzoziemców było 52 000 działek, a w rękach Żydów 21 000 działek⁵. Ogółem w Guberni piotrkowskiej w 1885 roku było 28 705 cudzoziemców czyli mieszkańców nie będących obywatelami Cesarstwa rosyjskiego i stanowili oni 3.20% ogółu mieszkańców. Wraz napływem cudzoziemców i kapitału obcego pochodzącego z poza Rosji narasta wśród mieszkańców rozwijających się miast różnorodność etniczna i kulturowa.

Wprowadzane w przemyśle procesy modernizacyjne, oparte na nowych technologiach produkcji wykorzystujących głównie energię uzyskaną z kotłów parowych zwiększały ilość i jakość wytwarzanych produktów. Zmianie ulegał krajobraz miast. Powstawały nowe obiekty fabryczne budowane lub rozbudowywane na znacznych przestrzeniach podmiejskich i miejskich. Obok nich wyrastały dzielnice zamieszkałe przez robotników. Nad miastami górowały kominy fabryczne. Dla robotników fabrycznych rytm dnia codziennego wyznaczały dźwięki fabrycznych syren. W regulaminie porządku wewnętrznego jednej z fabryk włókienniczych z 1891 roku w Częstochowie Fabryki Peltzera i Synów istniał zapis: „o godzinie 4½ i 5½ z rana rozlega się przeciągły gwizdek w celu przebudzenia robotników, mających się stawić do roboty na 5 i 6 rano”⁶. Dzień pracy dla zmiany rozpoczynającej pracę o godz. 6 rano kończył się w tej fabryce o godzinie 19 wieczorem. Sygnałem do zakończenia „dniówki” /dnia roboczego/ był także dźwięk syreny fabrycznej. Podczas „dniówki” zmiana dzienna miała dwie przerwy. Pierwszą o godz. 8 do 8 i ½ oraz od 12 do 1 po południu. Zmiana nocna natomiast pracowała od 7 wieczorem do 6 rano z jedną przerwą, od godziny 12 do wpół do pierwszej w nocy⁷.

⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, tom VIII, s. 203.

⁶ F. Sobalski, *Przemysł częstochowski (1882-1914)*, Częstochowa 2009, s. 242.

⁷ jak wyżej, s. 241.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, tom XV, część 2, s. 453.

Fabryki włókiennicze w guberni piotrkowskiej należały do przodujących zarówno w uzyskiwaniu dobrych wyników ekonomicznych, jakości i wielkości produkcji w Królestwie Polskim. Fabryka Towarzystwa Akcyjnego wyrobów bawełnianych K. Scheiblera w Łodzi osiągała produkcję w wysokości 15 mln rubli i należała do przodujących w całym cesarstwie rosyjskim. Głównymi produktami eksportowanymi z guberni były wyroby przemysłowe zarówno w finalnej formie produkcji jak i formie półfabrykatów. Obraz przemysłu w guberni piotrkowskiej w drugiej połowie XIX wieku, a tym samym osiągnięcie czołowej pozycji ekonomicznej w Królestwie Polskim prezentują informacje statystyczne z roku 1885 zamieszczone w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*. Wskazują one na dynamiczny rozwój, w owym czasie, wielu gałęzi przemysłowych.

Jak na ówczesne warunki w carskiej Rosji w roku 1897 produkcja przemysłowa Guberni osiągnęła wysoki poziom. Jej wartość wynosiła 300 milionów rubli, natomiast cały obszar Królestwa Polskiego posiadał wówczas wartość produkcji w wysokości 505 milionów rubli. Dużymi ośrodkami przemysłowymi w Guberni były: Łódź, Sosnowiec, Dąbrowa, Zawiercie, Częstochowa, Radomsk i Tomaszów. Gałęzią wiodącą w przemyśle włókienniczym była przeróbka wełny. W tej branży pracowało 490 fabryk, które zatrudniały 38 012 robotników. Roczna produkcja osiągała wartość 108 549 900 rubli. Na drugim miejscu było 97 fabryk przerabiających bawełnę. Zatrudniały one 36 531 robotników i osiągały roczną wartość produkcji 77 738 000 rubli. Jedwab przerabiano w 21 fabrykach, które zatrudniały 956 robotników i osiągały wartość produkcji 2 134 000 rubli.

Tabela nr 4

Liczba fabryk w 1885 r w Guberni piotrkowskiej

Liczba fabryk zatrudniających:	Liczba właścicieli poddanych Cara	Liczba właścicieli cudzoziemców	Liczba ogółem właścicieli	% pracowników Cudzoziemców	Powiat / liczba fabryk
powyżej 100 pracowników	49	46	95	17	będziński – 35; Łódź – 28; łódzki – 9; częstochowski – 8; noworadomski – 5; brzeziński – 5; łaski – 4
Od 10 do 100 zatrudnionych	114	119	333	9,9 %	Łódź – 138; brzeziński – 63; łódzki – 46; będziński – 39; piotrkowski – 20; częstochowski – 18; noworadomski – 4; łaski – 4; rawski – 1
Przemysł drobny liczący niżej niż 10 robotników	brak danych	brak danych	12 695	brak danych	łódzki – 3916; noworadomski – 3 630; brzeziński – 2 540; łaski – 1 001; Łódź miasto – 576; częstochowski – 403; piotrkowski – 263; będziński – 261; rawski – 99
Ogółem fabryk i zakłady przemysłowe			13 123		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 205.

Okolo 5 370 robotników zatrudnionych było w 70 zakładach takich jak: farbiarnie, blacharnie, drukarnie. W sumie zakłady te osiągały wartość produkcji w wysokości 11 808 000 rubli. Przerabianiem juty zajmowało się 6 fabryk zatrudniających 2 619 robotników i osiągając wartość na sumę 4 208 000 rubli. Produkcja stali prowadzona była w trzech zakładach zatrudniających 1 211 robotników wartość produkcji wyniosła 13 339 000 rubli. W 8 zakładach wytwarzano surówkę i kuto żelazo,

które zatrudniały 945 robotników osiągając wartość produkcji w wysokości 13 747 000 rubli. W tymże samym roku węgiel kamienny wydobywano w 20 kopalniach zatrudniających 13 283 robotników i osiągając wartość produkcji w wielkości 12 970 000 rubli. W branży chemicznej pracowało 35 fabryk zatrudniających 495 robotników osiągając wartość produkcji w wielkości 2 909 000 rubli. Szkło produkowano w 14 fabrykach zatrudniających 1888 robotników – wartość produkcji wynosiła 2 754 000 rubli.

Cement i wapno wyrabiano w 19 fabrykach zatrudniających 1107 robotników – roczna wartość produkcji 1 867 000 rubli.⁸

Istotne miejsce w procesach rozwoju miast zajmuje handel. Stanowi on nerw życia ekonomicznego wewnątrz społeczności miejskiej jak również sprzyja w zintensyfikowaniu produkcji i wymiany towarowej w szerszej przestrzeni oddziaływania określonego ośrodka miejskiego. W roku 1885 handel detaliczny /sklepowy/ prowadzony był głównie przez społeczność żydowską. W tymże roku w całej guberni wydano 60 rocznych patentów gildyjnych (kupieckich) I klasy. Przyniosły one wpływ 33 900 rubli srebrnych do państwowej izby skarbowej. Ogólnie wszystkie patenty handlowe i przemysłowe w guberni przyniosły w roku 1885 zysk władzom carskim w sumie 187 582 rubli srebrnych i 18 kopiejek. Na terenie guberni działały wówczas 4 oddziały banku państwowego w: Piotrkowie, Łodzi, Częstochowie Tomaszowie Rawskim oraz prywatny Bank Handlowy w Łodzi.⁹

Ważnym elementem wspierającym rozwój przemysłu oraz handlu była i jest rozbudowana sieć dróg. Większość prac związana z ich rozbudową i modernizacją wykonywano siłą ludzkich mięśni i przy pomocy konnego transportu. W roku 1885 dotacje państwa na utrzymanie dróg w guberni piotrkowskiej wynosiły 31 177 rubli srebrnych. Natomiast dotacje z gubernialnych funduszy drogowych wynosiły 123 165 rubli srebrnych 75 kop.

Tabela nr 5

Dochody cesarstwa rosyjskiego z podatków w guberni piotrkowskiej w roku 1885

Rodzaj podatku	Wysokość w rublach srebrnych
Podymne z miast	135 049 i 98 kopiejek
Podymne od włościan	175 864
Podatek zwyczajny gruntowy od włościan	154 781 i 45 kopiejek
Dodatkowy podatek zwyczajny gruntowy od włościan	77 188 i 15 kopiejek
Podymne z osad	15 409
Podatek zwyczajny z osad	11 122 i 22 kopiejki
Podatek dodatkowy z osad	4 531 i 19 kopiejek
Zwyczajny podatek podymny z dworów	63 043 i 75 kopiejek
Podatek dodatkowy z dworów	20 390 i 65 kopiejek

⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom XV, część 2, s. 453.

⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 206.

Podatek zwyczajny gruntowy z dworów	157 598 i 51 kopiejek
Dodatkowy podatek gruntowy z dworów	78 464 i 28 kopiejki
Kontyngent liwerunkowy /zamiast podatku gruntowego/	1 332 i 44 kopiejki
Podatek transportowy	16 344 i 16 kopiejek
Od zaasekurowanych budowli miejskich, ubezpieczonych na sumę 31 935 960 rubli srebrnych składka ogniowa za 1885 rok	379 481 i 10 kopiejek
Oplata kwaterunkowa	129 279 i 30 kopiejek
Składki asekuracyjne od 248 005 sztuk bydła	2 480 i 5 kopiejek
składka bóżnicza z 39 istniejących w guberni okręgów bóżniczych	46 758 i 40 kopiejki
dochód skarbowy z akcyzy gub. Piotrkowskiej	2 071 037 i 31 kopiejki
Ogółem dochody do skarbu państwa z guberni piotrkowskiej w roku 1885	3 540 155 rubli srebrnych 94 kopiejki

Zródło: Opracowanie własne na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, tom VII, s. 206.

Miasta desygnowały z swoich kas 16 847 rubli srebrnych na ten cel. Wpływy z szarwarków / podatek drogowy/ wynosił 100 137 rubli srebrnych i 35 kop. Składki gminne na drogi wynosiły 14 890 rubli srebrnych i 50 kop. Do prac na rzecz naprawy, modernizacji oraz rozbudowy dróg szosowych i nie szosowych wykorzystano włościan, którzy z własnym zaprzęgiem konnym przepracowali 9 875 dni roboczych lub wykonywali prace „piesze” liczące w sumie w 29 647 dniówkach roboczych. Na drogach guberni było 10 mostów taryfowych (na drogach głównych) o ogólnej długości 1 394 stóp i 686 nie taryfowych o łącznej długości 8 297 stóp¹⁰.

Udział częstochowskiej społeczności żydowskiej w rozwoju ekonomicznym miasta na przełomie XIX i XX wieku

W XIX wieku ulegające zmianie na ziemiach polskich stosunki społeczne kształtowały się w ramach regulacji prawnych ustanowionych przez zaborców. W wielu przypadkach sprzyjały kształtowaniu się nowych klas i warstw społecznych. Stopniowo stosunki kapitalistyczne zmieniały także obyczajowość. Dla nowej arystokracji podstawą nie była już tylko własność

¹⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego..., tom VIII, s. 206.

ziemska, ale przede wszystkim wielkość posiadanego kapitału. Żydzi Częstochowianie w tym okresie brali istotny udział w procesie przebudowy postfeudalnego mieszczaństwa w nowoczesną burżuazję. Skłonności do wzajemnego zbliżenia polsko-żydowskiego zaznaczyły się pod koniec lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych XIX stulecia. Udział częstochowskich Żydów w życiu gospodarczym początkowo zaznaczał się w rzemiośle i handlu. Jej specyfiką był znaczny udział w procesie rozwoju miasta, który zaznaczył się szczególnie w inicjacji i rozbudowie wielu dziedzin rzemiosła oraz produkcji przemysłowej.

W połowie lat 20 XIX wieku władze miejskie zaprosiły mistrza tkackiego z Niemiec by przygotował do wykonywania zawodu tkacza mieszkańców Częstochowy. Jako pierwsi do poznania nowego zawodu zgłosili się Żydzi. Oni też przodowali w uruchomianiu zakładów tkackich produkujących płótno. Jednym z pierwszych był Szymon Landau-Gutentager, który posiadał już w 1828 roku 14 krosien tkackich i zapewniał pracę 50 dodatkowym zakładów rzemieślniczym. Założył on również farbiarnię i fabrykę łyżeczek metalowych. W 1840 roku 32 Żydów w mieście było już mistrzami tkania płótna, a ponad 200 żydowskich uczniów pracowało przy 180 mechanicznych krosnach. Zrodził się wówczas konflikt pomiędzy niemieckimi mistrzami tkackimi, a konkurującymi z nimi mistrzami żydowskimi. Niemieccy mistrzowie odmówili wstępowania Żydom do ich cechu rzemieślniczego. W 1836 roku 25 żydowskich mistrzów tkackich zwróciło się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego o pozwolenia założenia żydowskiego cechu tkackiego. Władze nie zaakceptowały tego projektu. Żydzi otrzymali ponadto zakaz zajmowania się produkcją i handlem dewocjonaliami. W mieście, katolickim centrum kultu religijnego na ziemiach polskich do którego corocznie przybywało tysiące pielgrzymów ten zakaz był szczególnie dotkliwym dla Żydów.

W latach 50-tych XIX wieku powstały fabryki obrazów D. Langhamera, dwie fabryki łyżek – H. Kohna i J. Landau, drukarnia P. Szymkowskiego i A. Oderfelda, zapalczarnia F. Sperbera, fabryka wyrobów metalowych J. Weinberga, fabryka wyrobów pończosznich J. Rodszylda, fabryka papieru K. Ginsberga i

Kohna. Żydzi wówczas byli właścicielami kilku większych zakładów przemysłowych. Henryk Markusfeld i Szymon Neuman prowadzili fabrykę wyrobów jutowych *Warta*. Izidor Singer oraz Roman i Zygmunt Markowiczowie byli właścicielami zakładów włókienniczych *Gnaszyńska Manufaktura*. W rękach żydowskich były również *Fabryka Wyrobów Metalowych*, fabryki guzików, wyrobów celuloidowych, obuwia, zabawek i inne¹¹. Wokół fabryk wyrastały domy handlowe, agencje pośrednictw, magazyny, pakownie i ekspedycje. W podwórzach częstochowskich domów na „Starym mieście” rozlokowało się wiele małych zakładów.

Żydowskie zakłady rzemieślnicze zajmowały się: ślusarstwem, blacharstwem, kotlarstwem miedzianym, jubilerstwem, wyrobami optycznymi, wyrobami perukarskimi, sortowaniem i szarpaniem szmat, nawijaniem szmat, tkaniem materiałów wełnianych i półwełnianych, farbowaniem, dekatyzowaniem, pończosznictwem, hafciarstwem, powroźnictwem, wykonywaniem ubiorów damskich na sklep, konfekcją damską, wykonywaniem ubiorów męskich na obstalunek, wykonywaniem ubiorów męskich na sklep, kuśnierstwem czapnictwem, szyciem na zamówienie, bieliźniarstwem na stalunek i na sklep, dziurkowaniem bielizny, kamasznictwem, szewstwem obstalunkowym oraz na sklep, kapelusznictwem damskim, kapelusznictwem męskim, ubieraniem kapeluszy, introligatorstwem, wyrobem zeszytów, torebek papierowych, gilz do papierosów, cukierków i czekolad, wina i itp. Do tej grupy należeli także rzeźnicy, szklarze, fotografowie posiadający zakłady fotograficzne, prowadzący wędzarnie śledzi, posiadający magiel i inni. W zakładach tych najczęściej nie zatrudniano nie Żydów, a jeżeli pracowali w nich pracownicy najemni, to w zdecydowanej większości pochodzili z środowiska żydowskiego. W warsztatach rzemieślniczych posługiwano się prostymi tanimi narzędziami pracy, najczęściej bez zastosowania napędu mechanicznego. W wielu przypadkach pracowano systemem nakładczym, rozdając pracę pomiędzy

¹¹ Zob.: J. Heller, *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety JOINT- uzupełnione 1921 r.*, Warszawa 1923 r., tom. IV. województwa Kieleckie i Lubelskie, s. 142-147.; J. Szacki, „Żydzi w Częstochowie do I wojny światowej”, [w:] *Czensochower Yidn*, New York 1947, tłum. z jidysz. R. Fleishman – Seidman, Israel, Kibuc Kfar Masaryk 1998.

chałupników. Bardzo rozdrobnione i wąsko wyspecjalizowane rzemiosło dawało środki do życia ubogiej i średnio zamożnej części społeczeństwa żydowskiego. W wielu przypadkach izba mieszkalna wielodzietnej rodziny była zarazem warsztatem pracy rzemieślnika, któremu wszyscy domownicy pomagali. Dzieci w tych rodzinach były uczniami, którzy przygotowywały się do zawodu przejmując „fach” po ojcu.

Żydzi skierowali również swoje zainteresowania na produkcję zabawek dla dzieci. W roku 1843 osiedlił się w Częstochowie i założył fabrykę zabawek Jeszajahu Szaja – Żyd z Niemiec. Wyroby produkowane przez niego były wysokiej jakości i konkurowały z zabawkami z Norymbergii, która cieszyła się światową sławą w tej dziedzinie¹². W roku 1902 Chorosz – rosyjski Żyd ekonomista przeprowadził badania dotyczące pozycji ekonomicznej Żydów w Częstochowie. Stwierdził, że „Żydzi stworzyli tu dynamiczną i różnorodną produkcję zabawek [...] Żydzi, nawet ortodoksi, zaczęli produkować katolickie dewocjonaalia, które ludzie chętnie kupowali. Kościół katolicki nie mógł tego tolerować. Zostały wydane zakazy, ostrzeżono też pobożnych pielgrzymów przybywających do Częstochowy, aby nie kupowali tych wyrobów [...] Chociaż księża podziwiali wspaniałą snycerkę żydowskich rzemieślników i niejeden chwalił się swoją kolekcją dewocjonalistów, Żydzi musieli zaprzestać produkcji”¹³. Zabawki produkowano najpierw z drewna później z metalu i innych materiałów. W latach 80 i 90-tych XIX wieku wielu młodych żydowskich Częstochowian wyjeżdżało do Norymbergi w celu doskonalenia umiejętności zawodowych. Po powrocie uruchamiali własną produkcję tanich zabawek dla dzieci. Interesującym jest stwierdzenie Chorosza, że w roku 1908 wartość produkcji zabawek przekraczała 2 miliony rubli. Biorąc pod uwagę fakt, iż wyroby te były tanie to

wielkość sumy produkcji świadczyła o wielkiej ilości produkowanych wyrobów¹⁴.

Represje carskie wobec społeczności żydowskiej

W wielokulturowej i wieloetnicznej Częstochowie będącej pod zaborem rosyjskim o procesach inkorporacyjnych zarówno politycznych jak i kulturowych prowadzonych przez zaborcę świadczyły akty prawne skierowane przeciwko społeczności żydowskiej. Pierwszym było rozporządzenie cara Mikołaja I z 1825 roku nakazujące wszystkim mieszkańcom Rosji porzucenie strojów narodowych i ubieranie się po europejsku. Częstochowscy Żydzi zareagowali na tą jawną represję w swój sposób: pościli modlili się szukając oparcia i pocieszenia w żarliwym wypełnianiu Boskich nakazów oczekując tym samym, że Bóg nie opuści w nieszczęściu swojego narodu wybranego. Policjanci uzbrojeni w wielkie nożyce obcinali spotkanym na ulicach Żydom ubranym w tradycyjne stroje brody i długie pałta. Głośnym echem wówczas odbiło się zdarzenie na stacji kolejowej W Częstochowie Zatrzymanemu tam 60 letniemu rabinowi Rachmielowi Landau, ogolono brodę. W tym samym dniu jego żonie policjant zerwał z głowy tradycyjnie noszoną przez żydówki perukę. Często widziano w synagodze przy ul Prostej lub w innych domach modlitwy mężczyzn z zawiązanymi twarzami. W ten sposób kryli oni ze wstydu twarz z ogolonymi pejsami lub brodami. Jak podaje S. Rumszewicz¹⁵, „ (...) pewnej soboty walcząc o zeuropeizowanie Żydów kilku wachmistrzów z rana udało się przed synagogę w której modlili się Żydzi. Chcieli oni skontrolować czy wszyscy mężczyźni i kobiety, które wyjdą z domu modlitwy ubierają się zgodnie z postanowieniami prawa.

¹² J. Szacki, *Żydzi w Częstochowie do I wojny światowej*, [w:] *Częstochower Jidn*, s. 24-25; I.Chorosz, *Jewrejski Njurenberg (Czenstochowa)*, „Woschod” 1902. „Chorosz twierdził, że niejaki Szaja, był tokarzem z zawodu. Ten pobożny Żyd zaczął produkować pięknie wytoczone medale z Matką Boską Częstochowską. Były tak udane, że z czasem stały się obiektem zbieractwa ze strony wytrawnych kolekcjonerów. Zapotrzebowanie ze strony pielgrzymów było tak duże, że wkrótce trzeba było przejść na metody produkcji fabrycznej.”

¹³ J. Szacki, *Żydzi w Częstochowie...* s. 24-25.

¹⁴ jak wyżej, Chorosz stwierdził również: „W 1900 r. w Częstochowie było 15 fabryk zabawek, pracowało w nich 300 robotników, cztery piąte z tej liczby stanowili Żydzi. Właścicielami zakładów byli Żydzi. Zabawki wykonywano również sposobem chałupniczym. Chałupnicy pracowali dla nakładcy, który dostarczał im surowca, a płacił od sztuki. Była to praca ręczna do której nie kwapili się mężczyźni, 60 % zatrudnionych stanowiły dziewczęta. Zarobki wynosiły od 80 kopiejek do 2 rubli 50 kopiejek tygodniowo. W fabrykach płacono także od wykonanej sztuki. Czas pracy w fabrykach wynosił od 12 do 14 godzin na dobę”.

¹⁵ S. Rumszewicz, „Żydzi w Częstochowie”, [w:] *Goniec Częstochowski* z dnia 17 IX 1915 r.

Modlący zorientowali się i postanowili nie opuszczać synagogi do końca dnia". Ingerencja władz w tradycje, które ściśle wiązały się z nakazami religijnymi szła tak daleko, że rabin został zmuszony do zawiadamiania, każdej narzeczonej podczas ślubu, iż według prawa zabrania się jej ścinać włosy lub nakrywać czymkolwiek głowy.

Kolejnym zarzewiem sporu Żydów z władzami carskimi było nadawanie nazwisk. Mimo nakazów i nacisków administracyjnych dopiero w 1824 roku magistrat częstochowski sam musiał wyznaczyć każdemu Żydowi nazwisko. W ten sposób na terenie Częstochowy było, niekoniecznie spokrewnionych ze sobą, 31 Bermanów, 29 Hajmanów, 28 Landauów.¹⁶

Po zniesieniu ukazem z dnia 20.12.1821 roku (wg. gregoriańskiego kalendarza z dnia 01.01.1822 roku) kahałów żydowskich i postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 20.02.1822 roku wprowadzono na terenie Królestwa Polskiego, gminy żydowskie. Początkowo były one nazywane parafiami, później okręgami bożniczymi. Zarządzały nimi dozory bożnicze. Gminy spełniały wiele funkcji, związanych zarówno z życiem religijnym wspólnoty jak i organizacją oraz prowadzeniem: szpitali, przytułków dla ubogich, sierot, starców, utrzymaniem cmentarzy i szkół elementarnych, rekrutacją i ściąganiem podatku rekrutowego. Ponadto gmina: reprezentowała społeczność żydowską wobec władz państwowych i municy-palnych, wydawała „świadczenia ubóstwa”, zaświadczenia do uzyskania paszportu itp.

Pisząc o procesach inkorporacyjnych na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim nie sposób pominąć polityki władz carskich w stosunku do mniejszości narodowych i etnicznych. Polacy w wielonarodowym i wielokulturowym cesarstwie stanowili znaczną społeczność, która w XIX wieku poprzez powstania narodowe podkreślała wolę walki o odzyskanie niepodległości. Geopolityczne, na zachodnich krańcach Cesarstwa rosyjskiego, położenie ziem polskich miało istotne znaczenie strategiczne i ekonomiczne. Przejawiało się ono w wdrażaniu we wszelkich obszarach życia społecznego, ekonomicznego i politycznego idei „Jednej i niepodzielnej Rosji”. Owa imperialna ideologia obecna była w eksploatacji ekonomicznej. Przykładem jej była polityka ekonomiczna wobec Guberni piotrkowskiej. Wykorzystanie położenia geograficznego, bazy surowcowej sprzyjało rozwojowi nowoczesnego przemysłu, który był powiązany z rosyjskim rynkiem zbytu i w znacznym stopniu wpływał na zaspokojenie potrzeb carskiego skarbcza.

Żyjący w diasporze Żydzi wyróżniali się kreatywnością a tym samym posiadali istotny udział w ważnym okresie zmian technologii produkcji czyli przechodzenia od produkcji rzemieślniczej do fabrycznej. Społeczność żydowska wносиła również ogromny wkład do procesów miastotwórczych i kształtowania się nowych postfeudalnych stosunków. Rozbudzanie antysemickich nastrojów pomiędzy ludnością rodzimą a napływową ludnością żydowską leżało w interesie politycznym feudalno-carskich elit rządzących.

¹⁶ jak wyżej.

BIBLIOGRAFIA

1. *Czensochower Yidn*, New York 1947;
2. Heller J, *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety JOINT- uzupełnione 1921 r.*, Warszawa 1923 r., tom. IV. województwa Kieleckie i Lubelskie.
3. Mizgalski J. *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX w.* [w:] Z. Jakubowski (red.) *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, Częstochowa 2002r.
4. Ogrodniczak H, *Zarys historii ziem województwa częstochowskiego*, [w:], „Ziemia Częstochowska”, t. XII, Towarzystwo Popierania Kultury Regionalnej, Częstochowa 1978 r.
5. Rumszewicz S, „Żydzi w Częstochowie”, [w:] *Goniec Częstochowski* z dnia 17 IX 1915 r.
6. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Bronisław Chlebowski, Władysława Walewskiego, i według planu Filipa Sullmierskiego, Warszawa, 1887.
7. Sobalski F, *Przemysł częstochowski (1882 – 1914)*, Częstochowa 2009.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.